

ПЛАНИНСКАТА ВЕРИГА ХЕМУС И БЪЛГАРСКАТА ПОЛИТИЧЕСКА ГРАНИЦА ПРЕЗ РАННОСРЕДНОВЕКОВНИЯ ПЕРИОД (ОБЩ ПОГЛЕД)

THE HAIMOS MOUNTAINS AND THE BULGARIAN POLITICAL BORDER DURING THE EARLY MEDIEVAL PERIOD (AN OVERVIEW)

The role of the Haimos Mountains (that is Stara Planina and Sredna Gora) as a geographical factor is visible in the fact that between the close of the 7th century and the beginning of the 9th century, the eastern parts of that massif turned naturally into a political border between Bulgaria and Byzantium. Although in later times this border moved further to the south, even for longer periods, still the mountain ridge remained the most lasting demarcation element in the Byzantine-Bulgarian relations and the most certain determinant of the heart of the Bulgarian statehood (the so-called *internal area* of Bulgaria), which was concentrated in the years 680/681–971, i.e. excluding the period of the reign of the Komitopouli, in the area between the mountains and the Danube valley. If the Haimos was the political border of Bulgaria for almost a half of the functioning of this state during the period of 7th–11th c., it proves irrefutably that the massif was of great significance for the political history of Bulgaria and its contacts with Byzantium.

Keywords: Haimos, Stara Planina, Sredna Gora, historical geography, geopolitics, medieval Bulgaria, political border.

През Средновековието със съвкупното название „Хемус“ (лат. Haemus, гр. ὁ Αἴμος, тур. Balkan) са били наричани преди всичко планинските вериги на съвременната Стара планина (Балкана) и Средна гора (Анти-Балкана). От гледна точка на обсъжданата тема се открояват няколко най-съществени характеристики на Хемус. Първо: тези планини се простират без прекъсване от т.нар. „Железни врата“ над Дунав до западното крайбрежие на Черно море (Старопланинския масив). Така те по естествен начин разделят лежащите на юг подбалкански котловини и низинните територии на Северна Тракия от намиращата се на север Дунавска равнина. Второ: Хемус се вбива като клин между Горнотракийската низина и територията на Софийската котловина, по този начин представлявайки преграда по линията изток–запад (Средногорския масив). Освен това Средна гора е свързана с намиращия се на юг Родопски масив. Така тя отделя планинските територии на Западните Балкани от низинните земи на Северна Тракия (т.нар. Траянови врата). По този начин Хемус разграничава всички гореспоменати географски региони. Трето: Старопланинската верига се характеризира с плавния преход на нейните северни склонове към Дунавската равнина, докато южните склонове се спускат стръмно към Тракия. Не по-малко съществен е фактът, че от запад на изток височината на старопланинската верига постепенно намалява, ставайки най-достъпна в своята източна, крайморска част. Освен това тези планини са изключително гъсто залесени и най-вече именно в своята източна част, а царящият в тях климат е най-неблагоприятен в сравнение с останалите масиви на територията на България¹. Всички

тези характеристики на териториалния релеф на Хемус са изиграли значителна роля в ранносредновековната история на Североизточните Балкани.

Така демаркационната роля на Хемус влияе върху протичането на събитията в граничните с него територии. Земите, лежащи на север от планините, били по-отворени за културните влияния и за наплива на номадите, идващи от степите отвъд Черно море. От тази посока стигнали до Добруджа и Дунавската равнина българите и много други². В допълнение към това териториите, намиращи се на двата бряга на Дунав, били свързани със силни културни връзки. Вземайки предвид тези връзки, някои учени твърдят, че територията, ограничена откъм запад и север от Карпатите, а на юг от веригата на Стара планина, трябва да се смята за отделна географско-културна единица, характеризираща се със сродни култури (Митова-Джонова 1989)³. Тези изследователи приемат също така Хемус за продължение на Карпатите, отделено от тях единствено от долината на Дунав (Cvijić 1918: 54, 56, 91; Natural Regions: 200-201; Czeppe 1969: 240; Hilczek-Kurnatowska 1988: 491. Срв. Пенчев 1989: 91). Ето защо според тях същинската южна граница на споменатия културен регион не е бил Дунав, а Старопланинската верига.

В историята на ранносредновековна България, с изключение на периода на Комитопулите, политическото, икономическото и общественото ядро на българската държава се концентрирало именно върху територията, ограничена от север от Дунав, от юг и запад – от Хемус, а от изток – от Черно море (Maruszczak 1971: 107, 275-276; Koledarov 1973: 171; Тъпкова-Заимова 1976: 32; Николов 2005: 66; Shepard 1995: 247; Sophoulis 2012: 56-65, 147)⁴. Тези територии най-дълго принадлежали на България (Мутафчиев 1987: 124, 126; Николов 2005: 41, 66), тук се намирили главните средища на държавата, от които се осъществявала властта върху останалите земи през периода от края на VII в. до 971 г. Значението на тези територии се потвърждава от обичайната подялба на обитаваните от българите земи на вътрешен и външен окръг. В широк обхват първият се ограничавал тъкмо до териториите между Стара планина и Дунава⁵, а другият се отнасял до всички останали земи, принадлежали към държавата (Коледаров 1979: 6, 11, 13, 14, 19, 21, 24, 26, 28, 36, 46, 59; Ангелов 1981а: 176; Примов 1981: 153; Венедиков 1998: 130; Овчаров 2002: 64; Владимиров 2005: 65-66; Гюзелев 2007: 113, 171-172, 174-175, 174-177, 181-182, 188; Sophoulis 2012: 75-76)⁶. С времето и самите византийци започнали да смятат Долнодунавската равнина за главната територия, принадлежаща на българите. Това се потвърждава от разпространението от втората половина на X в. на названието мизи (от името на тракийското племе, живяло в тези земи, както и от названието на старата римска провинция), с което византийските автори започнали да именуват българите (Ангелов 1981б: 318; срв. Swoboda 1961: 192)⁷.

Геополитическият анализ на българо-византийските отношения през интересувания ме период води към извода, че, от политическа гледна точка, най-трайно принадлежащите към двете държави територии в североизточните Балкани са били:

- за Византийската империя: преди всичко равнинните територии, разположени надлъжно на морските крайбрежия, най-вече Беломорска Тракия, бреговете на Черно море до към Старопланинската верига на север и беломор-

ското (македонското) крайбрежие на запад; към тези територии може да се прибавят и Източните Родопи и Странджа⁸;

- за България: преди всичко териториите на Дунавската равнина, т.нар. Софийско поле и Ихтиманската котловина, както и Подбалканските котловини между Стара планина и Средна гора.

Това означава, че тези територии най-често са се намирали в границите на двете държави, а от това следва, че са представлявали най-трайните елементи в тяхното териториално развитие в тази част на Балканския полуостров. Затова пък най-често конфликтите избухвали в земите на Северна Тракия, която от три страни е ограничена от планински масиви: този на Стара планина (заедно със Средна гора), този на Родопите и този на Странджа (тук заедно с Хасекията и Сакар)⁹. По този начин тъкмо планините се превръщали в същински препятствия върху тази територия. За България Централният и Източен Балкан представлявали нейната постоянна южна граница; за Византия ролята на нейна трайна северна граница се поемала от хребетите на Странджа и Родопите¹⁰.

Малко по-различното положение на Черноморското крайбрежие между Балкана и Странджа, характеризиращо се с по-силното отколкото във вътрешността на полуострова византийско влияние, произтичало от факта на абсолютната доминация на императорския флот във водите на Черно море. С оглед на това, че през ранното Средновековие българската държава не притежавала военноморски флот, черноморските пристанища били напълно достъпни за византийците¹¹. Византийското влияние върху крайбрежието усилвало численото превъзходство на гърците в пристанищните центрове, произтичащо от колонизацията на тези територии през античността, както и от по-късния техен наплив, свързан с развитието на търговията покрай морските брегове, преди всичко през периода, когато водното пространство на Черно море съставлявало своеобразно *mare internum* на Византийската империя (Ангелов 1981б: 76, 85, 166; Koder 2005: 21-22, 91, 102; Fiedler 2008: 196). От икономическа гледна точка тези територии били по-силно свързани с другите пристанищни центрове на Черно и Егейско море отколкото със своя непосредствен хинтерланд (срв. Cvijić 1918: 58; Maruszczak 1971: 342-343; Schreiner 1993: 362).

В по-ранните фази на разглеждания период във вътрешността на Северна Тракия съществувало селищно запустение, по-късно от етническа гледна точка доминирало славяно-българското население (срв. Lilie 1977: 7-47; Коледаров 1979: 8, 22, 24; Ангелов 1981б: 160; Рашев 1993: 107-112; Момчилов 1995: 61, 67; Момчилов 2005: 305-309; Момчилов 2007: 204-205, 217-219, 220; Борисов 2011: 231-251). Изключение били районите около Филипопол (и най-вероятно другите по-значителни градски центрове, такива като Верея/Берое), в които освен гръцкото население се намирали заселници от Мала Азия, преселени там от византийските василевси през периода VIII–X в.¹² Между 816 и 971 г. в български ръце най-често се намирала вътрешността на Северна Тракия, с изключение на нейното крайбрежие, особено частта му южно от Странджанския масив. Северна Тракия била полемогеническа¹³ територия *sensu stricto*, върху която най-често се разигравали военните конфликти между двете държави и поради тази

причина обикновено се превръщала в гранична територия. В науката се обръща внимание на три аспекта на съперничеството на двете държави за Тракия.

Това е идеологическият аспект, понеже за Византия това били изконни територии, отдавна принадлежащи на империята, следователно свързани с трайността на византийската държавност, бидейки също естествен хинтерланд на Константинопол и най-важната отбранителна линия на византийската столица от север. За България пък това била естествена територия за експанзия, особено във връзка с покоряването на славянските анклави.

Следващият аспект има икономически характер, тъй като Тракия е една от най-богатите земеделски територии на Балканския полуостров. Тук също се намирили важни пристанища на черноморската търговия, които били също и значителни занаятчийски средища.

Изпъква също така и стратегическият аспект, защото Тракия била територия, за която си съперничели двете държави, тъй като се явявала буферна зона между тях и давала възможност за пряка връзка между техните столици – Плиска и Преслав, от една страна, и Константинопол, от друга. Допълнително тя осигурявала на византийците свобода за организирането на военни походи срещу България, а при случай на несполука – убежище в тамошните добре укрепени твърдини. За българите пък Северна Тракия съставлявала перфектно прикритие, пазещо достъпа към ядрото на тяхната държавност при византийско нашествие, както и давала възможност за планиране на атаки срещу Беломорска Тракия и византийската столица¹⁴.

Няколко думи като коментар изисква въпросът за владенето на Македония от българите и византийците. И така, през ранното средновековие Северна Тракия принадлежала към България през по-дълъг период отколкото македонските територии (Мутафчиев 1987б: 124-126; Николов 2005: 41). Във връзка с това може да се приеме, че тя съставлявала по-трайна съставна част на т.нар. *България на юг от Хемус*¹⁵. Това е истина, ала трябва също да се отбележи, че тракийските територии се намирили определено по-близо до ядрото на българската държава отколкото далече намиращата се Македония. Това би могло да предполага, че разширяването на българското влияние върху Тракия е било много по-лесно отколкото върху македонските територии. Въпреки това обаче българската държава успяла да владее Македония само малко по-кратко време отколкото Тракия и това въпреки близкото положение на така важно средище като византийския Солун. За това съдействал фактът, че достъпът на византийските въоръжени сили до тази територия бил значително затруднен в сравнение с този до Тракия (Shepard 1995б: 238)¹⁶. Това затруднение се дължало на планинския релеф на Македония, който улеснявал сепаратизма на местните жители от византийската власт, която се концентрирала върху крайбрежията. Това свидетелства за съществената роля на планинския фактор при разпределението на политическите влияния на Балканиите¹⁷. В някакъв смисъл под прикритието на планините на българите е било значително по-лесно да проникнат в югозападна посока, т.е. към Македония, отколкото в югоизточна, т.е. към Тракия, особено пък Беломорска Тракия. Това произтичало от ключовото стратегическо значение на териториите, лежащи на запад от т.нар. Императорска

клинсура (Траянови врата) – територии, които след 811 г. за дълъг период влезли в границите на българската държава. Логическа последица от завладяването на Софийската котловина било включването на македонските територии в пределите на Дунавска България през първата половина на IX в. – факт, улеснен между другото от традицията на поддържане на контакти с пребиваващото там население (в това число и българите) от т.нар. Куверова група (Санкова-Петкова 1963: 51-52; Войнов 1962: 282 (бел. 14), 283; Гюзелев 1999: 96, 121, 127, 161; Атанасов 2004: 22-23; Николов 2005: 67, 94)¹⁸. Значението и контактите, свързващи тази територия с дунавските територии на България, се потвърждават и от постепенното преместване през втората половина на X столетие на средището на българската държавност от заплашените от Византия и маджарите територии на север от Хемус към Македония (Войнов 1962: 282, бел. 14). Първо център на държавата станала Сердика (?), после Охрид и Преспа (Пириватрић 1997: 59 (бел. 94), 61, 75, 78, 104, 125, 126, 154, 155-156, 167, 172, 182, 188, 189, 196)¹⁹. Поради своя ландшафт тези земи гарантирали на българите значителна безопасност. Затрудненията в провеждането на военни действия в тези територии ярко се разкрили по времето на многогодишните борби на Василий II (976–1025) срещу Комитопулите²⁰. Обобщавайки следва да отбележим, че Тракия и Македония съставлявали естествени територии за българската експанзия на Балканския полуостров, докато на север от Дунав след периода на разширението на държавните граници през първата половина на IX в. българските владетели предимно провеждали политика на удържане на съществуващото *status quo* (Swoboda 1961: 191; Browning 1991: 332).

Споменатият характерен релеф на Стара планина, със стръмно спускащите се към тракийските територии и плавно преминаващи в Дунавската равнина склонове, улеснявал колонизацията на планините от север, т.е. откъм последната от изброените географски области. Ето защо разполагането на столичните центрове на държавата и съсредоточаването на населението в Дунавската равнина допълнително улеснило господството на българите над Хемус и в крайна сметка станало причина за това, че през по-голямата част от Средновековието тези планини се намирили в ръцете на българите. Те разпрострели своето господство във вътрешността на този масив и вследствие на това и върху невралгичните за комуникацията по суша проходи. Освен това веднага след заселването си в новото отечество край Долен Дунав българите се погрижили за осигуряване на безопасността на своите владения чрез заселване на славянски племена край северните подножия на Старопланинската верига, поверявайки на този етнос охраната на балканските проходи (Beševliev 1981: 180-181, 218; Гюзелев 1999: 91, 117)²¹. Следователно може да се каже, че, овладявайки планинските проходи, българите изпреварили византийците, които през следващите векове могли да се убедят във важното значение находите по време на военните конфликти между Империята и нейните северни съседи.

Бързото заемане на вътрешността на Хемус и неговите проходи от българите станало причина тази планина да играе особена роля още през първоначалния период от образуването на ранносредновековната българска държава край Долен Дунав, тъй като тогава Хемус представлявал фактическа граница между България и Византия, като

в същото време бил сигурна защита пред византийската агресия спрямо териториите на Дунавската равнина. По този начин гарантирал безопасността на укрепващото и консолидиращото се държавно образувание, създадено от българите. Важна защитна роля Хемус изиграл също през периода на византийската реконкиста на Тракия през втората половина на VIII в., която съвпаднала с кризата на политическата власт в самото ханство. Въпреки засилените старания на византийските владетели, те не успели да наложат своето господство над българите²². Ролята на географския фактор, както е Хемус, проличава от това, че между края на VII и началото на IX в. източните дялове на Стара планина по естествен начин се превърнали в политическа граница между двете държави. Дори когато в по-късни времена, и то за един продължителен период, тази граница се измествала още по на юг, дори и тогава планинският хребет оставал най-сигурният демаркационен елемент в българо-византийските отношения и най-убедителният граничен маркер за ядрото на българската държавност, т.нар. „вътрешна област“ на България (срв. Maruszczak 1971: 275; Κυρίκης 1993: 107), ситуирана през годините 680/681–971, т.е., с изключение на периода на управлението на Комитопулите, на територията между планините и Дунав.

В този контекст интересно би било да се обърне внимание на ролята, която в определянето на държавните граници могли да изпълняват т.нар. надлъжни валове²³, издигнати на територията на тази планинска верига. Според класификацията, предложена от Маргарита Харбова, земните валове са фортификационни съоръжения, изпълняващи две основни задачи – преграждали (т.е. заключвали достъпа) и ограждали (т.е. отделяли територията) (Харбова 1981: 71 – вж. диаграмата). Във връзка с последната роля не може да се изключи това, че в най-ранния период на историята на българската държава те *de facto* очертавали линеарния ход на държавната граница²⁴, а и дори да не го правели, били носители на информация за граничния характер на територията, върху която били изградени. Тази тяхна функция имала за задача да предупреждава при навлизане в заградената територия²⁵.

Елементарната числова съпоставка прави очевидно значението на Хемус като междудържавна граница. Щом съществуването на ранносредновековната българска държава край Долен Дунав е затворено в годините 680/681–1018/1019, това означава, че то е траяло 333 години (като се изключи периодът от 971–976 г., когато България не е съществувала като самостоятелен политически организъм). Проследявайки линията на българо-византийската граница през този период, може да се констатира, че тази граница минава по хребета на Хемус през годините 680/681–812, 855/856–863/864, 986/987–1000²⁶ – с други думи, през един период от 153 години, което прави 46 % от споменатото по-горе време на съществуване на българската държава. Ако Хемус представлява политическа граница на България през почти половината период от функционирането на тази държава, това несъмнено доказва голямото значение на тази планинска верига за политическото битие на България и нейните контакти, в това число и военните, с Византия. Въпреки че византийците никога не забравили, че територията между Дунава и Балкана някога е била съставна част на империята²⁷, по времето на Първата българска държава те най-често се старали да реализират реалистична поли-

тика на установяване на северната граница на Византия по южните склонове на този планински масив.

Симптоматичен пример за дълготрайното възприемане на Хемус (конкретно Стара планина) за естествена междудържавна бариера може да бъде установяването, въз основа на решението на Берлинския конгрес от 1878 г., на границата между независимото Княжество България а подчинената на Турция Източна Румелия именно надлъжно на този планински хребет (Lampe 2006: 17).

БЕЛЕЖКИ

¹ За тези масиви и техния географски релеф вж. между другото в: Kanitz 1882; Haemus: 1047–1048; Oberhummer 1912: 2221–2226; Дечев 1925: 1–36; Маринов 1939: 121–143; Inalcik 1960: 998–1000; Lehr-Splawiński 1961: 71–72; Swoboda 1964a: 182; Динев 1962; von Geisau 1967: 919–920; Czeppe 1969: 238–244; Данов 1971; Maruszczak 1971: 294–304; Dujčev 1977: 1380–1381; Bartl 1977: 1381; Schramm 1981: 205–206 (nr 24.2, 1–8); Brzóstkowski 1982: 200–201; Мишев 1989: 113–135; Пенчев 1989: 85–113; Тишков 1989: 65–85; Kazhdan 1991: 248–249; Soustal 1991: 279–280; Naimos: 81–82; Гагова 2002: 319–322; Николов 2002: 9–44.

² Срв. Cvijić 1918: 18, 19, 56–57, 468–469, 470, 471, 474; Natural Regions: 201; Maruszczak 1971: 24, 158, 161; Тъпкова-Заимова 1976: 5; Гюзелев 1999: 88, 91; Матанов 2004: 10, 17, 59–60, 78–79, 205. Не случайно териториите на Добруджа били привлекателни за българските преселници, тъй като им напомняли родните им степи. – Гюзелев 1999: 91; Fiedler 2008: 154. Срв. Fine 1983: 68; Haldon 1990: 67.

³ Макар че твърди, че Балканът, с изключение на неговата централна част и Средна гора, не представлява сериозно географско препятствие в комуникацията север-юг, J. Cvijić (Cvijić 1918: 27, 58, 91, 474–476) все пак отчита културните, антропологическите и етническите разлики в развитието на териториите от двете страни на неговия хребет, както и факта, че неговата верига отделяла българската държава от Византийската империя.

⁴ Тази територия била третирана като център на тяхната държава от самите средновековни български писатели. – Каймакамова 2006: 71–72, 76, 86, 87. Трябва да се отбележи, че и средновековните картографски извори свързвали този терен с българските територии. – Коледаров 1973.

⁵ А по-точно към столичния център и прилежащите територии, т.е. центъра на първоначалното българско заселване, където стационарило племето, от което произлизили владетелите и техните родственици. Срв. Д. Стоименов (Стоименов 1988: 49, 51–52, 54–55), според когото византийското административно деление на североизточна България през 971–986/987 г. първоначално съзнателно се покривало с вътрешната територия на българската държава, а след това нарочно скъсало с нея, обединявайки в една административна единица (темата на Тракия и Йанопол, а по-късно дукат на Тракия и Месопотамия, наричана Западна Месопотамия) земите, лежащи на север и на юг от хребета на Хемус. Целта била да се консолидират тези естествено разделени терени и да се улесни контрола върху старопланинските проходи. По повод значението на Долнодунавската равнина в историята на България интересно мнение е изразил J. Cvijić (Cvijić 1918: 91, 468), който пише, че: *La plate-forme bas-danubienne, d'une seule pièce, en tout cas moins morcelée qu'aucune autre région de la Péninsule, offrait les conditions les plus favorables à la formation d'une État. [...] La plate-forme bas-danubienne, région d'un seul tenant, beaucoup moins accidentée que toute autre partie de la Péninsule, très déboisée et soumise pour une grande part à un climat de steppe, a fait de la population qui y est fixée depuis le début du Moyen-Âge, un peuple d'agriculteurs. Elle a favorisé l'installation d'un pouvoir central, capable de maintenir une forte discipline, mais plus tard aussi la mainmise sur ce pays par une domination étrangère.*

⁶ Аналогична структура (вътрешна и външна територия) била запазена също в държавата на Комитопулите. – Пириватрић 1997: 90, 129, 171-172, 192; Павлов 1999: 25, 30; Nikolov 2001: 144.

⁷ То станало популярно през периода XII–XIV век.

⁸ Тази земи, съставляващи ядрото на владенията на империята в североизточните Балкани през средновизантийския период, отговарят на т.нар. „средищна област“ на Византия в тази част на западните ѝ територии, с тази разлика, че през IV–VII в. тази сърцевина на държавата обхващала също черноморските крайбрежия между Месемврия и Дунавската делта. – вж. Koder 2005: 19, 22, 30-32 и диаграмата на с. 20; срв. Cvijić 1918: 93, 103, 109. Разбира се, установяването на българите на юг от течението на голямата река променило тази ситуация.

⁹ Други учени също схващат тези територии като естествено обособен. – Cvijić 1918: 57; Czepe 1969: 238-239; Maruszczak 1971: 314; Димитров 1982: 57, 59; Κυριαζόπουλος 2000: 51; Sophoulis 2012: 52.

¹⁰ Коего обаче не означава, че за определени периоди тези планински масиви не влизали в състава на българската държава. – Срв. Гюзелев 1969: 40. Същото се касае и за самия Хемус, особено за неговата източна част, която временно попадала и във византийски ръце.

¹¹ По въпроса за съществуването на военен флот в средновековна България учените не са единодушни. – Срв. между другото авторите, които твърдят, че ранносредновековна България е имала собствен военноморски флот: Овчаров 1973: 59-63; Чолова 1979: 62-65; Кузев 1980: 32-34; Овчаров 1981: 399-404; Коледаров 1982: 19-38; Овчаров 1982: 53-56; Овчаров 1988: 18-20; вж. и тези, които основателно оспорват това твърдение: Рашев 1982а: 47-56; вж. също и Тъпкова-Займова 1958: 60; Мутафчиев 1987а: 87; Maruszczak 1971: 15-16; Burchard 1980: 250; Петров 1993: 16-17; Порталски 1999: 28.

¹² По този въпрос вж. Charanis 1961: 144, 146, 151-152; Ditten 1992: 25-42; Ditten 1993: 68, 177-191; Κυριαζόπουλος 2000: 68-69, 148-150.

¹³ За употребата на техническия термин *polémogène* в геополитическите изследвания вж. Moczulski 1999: 56.

¹⁴ Заклченията, представени в трите последни абзаца, се базират върху следващите трудове: Мутафчиев 1987: 70-71; Мутафчиев 1987: 103-104; Ангелов 1965: 61-91; Swoboda 1977: 120, 122-123; Димитров 1982: 59, 60; Коледаров 1979: 36; Коледаров 1980: 59; Ангелов 1988: 52; Петров 1993: 10; Момчилов 1995: 62, 64; Гагова 2002: 29-30 (с изключение на периода на Комитопулите); Shepard 1989: 28; Soustal 1991: 132-155; Shepard 1995а: 124-125; Андреев 1997: 21-22; Κυριαζόπουλος 2000: 53-56, 65-71, 97-117; Koder 2005: 28-29, 30-32; Момчилов 2007: 13, 204, 211, 217, 223. Срв. също Cvijić 1918: 57-58, 92; Maruszczak 1971: 107. Северна Тракия била контактна зона между културата на надчерноморските полета и тази на Мала Азия вече през предримската епоха. – Вж. Jordanov 1989: 103-108.

¹⁵ Определението е използвано от К. Гагова (Gagova 1986: 66-77). То изрично подчертава значението на Хемус в развитието на ранносредновековната българска държава.

¹⁶ По тази причина на империята било трудно да установи силна власт в Македония. – Срв. Мутафчиев 1986: 129; Матанов 2004: 69. J. Cvijić (Cvijić 1918: 69-70, 103-104) констатира, че Вардарска Македония е била силно подложена на византийско културно влияние (макар, че и там има културно обособени анклавни), а само регионът на Преспанското езеро (по-широко Западна Македония) е изолиран, което го направило център на автономна държавна структура. Дори да е било така, културното влияние не е равнозначно на реално политическо и административно властване.

¹⁷ Срв. Мутафчиев 1987б: 113-138; Оболенский 1998: 17-20; Матанов 2004: 8-9, 26, 38, 48, 68, 83, 98-99, 103, 107, 123, 136, 161, 183, 189-190, 197, 199, 203, 267, 297; Вахтел 2010: 9-10, 10-11, 13, 14. В по-широк контекст вж. Braudel 2004: 29-58.

¹⁸ Искам да подчертая, че тук ставало дума по-скоро за памет и традиция на контактите, а не за реални връзки с представителите на българските поселения, макар че не може еднозначно да се твърди, че в средата на IX в. там въобще ги е нямало. – Срв. Swoboda 1964б: 554-555;

Beševliev 1981: 170-172; Fine 1983: 191; Поповић 1986: 125-126 (авторът локализира тези българци през IX–X в. на територията на Албания); Павлов 1999: 31; Павлов 2000: 23-24; Съботинов 2009: 204-216.

¹⁹ За кратък период столична роля на Сердика (Средец) приписват: Станчева 1980: 38; Rek 1983: 245; Гюзелев 2000: 21, 39. В тази нейна функция се съмнява пък А. Данчева-Василева (Данчева-Василева 2004: 16-19).

²⁰ Подробно по въпроса вж. Strässle 2006.

²¹ Г. Атанасов (Атанасов 2001: 187-188) допуска, че акцията за изселването на славяните от техните първоначални земи обхванала единствено територията между Плиска, Преслав и Варна. На свой ред U. Fiedler (Fiedler 2008: 154, 158) посочва, че българите заели териториите на север от линията Варна – Шумен, а северите – на юг от нея. П. Георгиев (Георгиев 2009: 159-160) смята, че първоначално северите (според него конгломерат от късноантично варварско население, в това число, може би, и от славяни) били преселени в района на долното течение на река Камчия, а след това (без да уточнява кога) – още по на север. По-пълно за българо-славянските отношения през този ранен период вж. D. Ziemann (Ziemann 2007: 167-179).

²² За тази криза и антибългарските действия на Византия по нейно време вж. Beševliev 1981: 204-234; Гюзелев 1999: 112-125; Ziemann 2007: 211-240.

²³ По-подробно за тях вж.: Рашев 1982б: 32-49, 53-59, 199 (№ 673–685); Лисицов 1995: 118-119, 122, 140, 146-153; Момчилов 1999: 71-113.

²⁴ В. Златарски (Златарски 1918: 152) и К. Шкорпил (Шкорпил 1930: 200; Шкорпил 1940: 525, 526) смятали, че те маркирали южната граница на българската държава. По същия начин разсъждават К. Гагова (Гагова 2002: 31) и U. Fiedler (Fiedler 2008: 163). За това, че границите били точно определени, вж. Ив. Дуйчев (Дуйчев 1970: 88-90), P. Squatriti (Squatriti 2005: 59-90) и F. Curta (Curta 2011: 15-32). П. Коледаров (Коледаров 1979: 6, 22, 23-24) е на друго мнение.

²⁵ Съществуването на тези укрепления свидетелствало, че се влизало в чуждо поприще, по този начин излагайки се на опасност (реална, от страна на местните въоръжени сили, и свръхестествена, свързана с нарушаването на табуто, каквото е била границата). – Срв. E. Kowalczyk (Kowalczyk 1987: 7, 11, 23, 29-30, 222). В българските народни представи границата се схваща като сакрално място, разделящо собственото опитомено, култивирано културно пространство, от чуждото, некултивираното (напр. оставащо във владение на дивата природа) – Попов 1994: 90-91.

²⁶ Научните възгледи относно формирането на южната българска граница през ранното средновековие се различават – особено относно периода от края на VII до началото на IX в. Най-важните спорни въпроси са следните: 1. Дали през 705 г. император Юстиниан II (685–695, 705–711) дарил на българите територията на т.нар. Загора?; 2. Какво означават Μηλέωνι τῆς Θράκης, споменати във връзка с мирния договор от 716 г.?; 3. Принадлежала ли е към България някаква територия, намираща се на юг от масива на Хемус, през втората половина на VIII в.?; 4. Дали след като през 809 г. хан Крум превзел Сердика той я включил в пределите на българската държава или единствено разрушил този аванпост на Византийската империя и се оттеглил в България? 5. Кога българите трайно заселили територията на Северна Тракия? Без да навлизам в детайли, свързани с поставените въпроси, искам да подчертая, че убедителни ми се струват аргументите на тези изследователи, които твърдят, че до второто десетилетие на IX в. България не е включила в своите граници територии, намиращи се на юг от Старопланинския хребет. – Срв. Цанкова-Петкова 1960: 124-143; Κυρίακης 1993: 80, 99-101, 106-107, 109, 123, 175, 185-188, 192-194, 198, 201-202; Koder 2005: 122-123; Момчилов 2007: 203-215; Sophoulis 2012: 51, 148-149, 162-163, 166-170, 183-192, 221-286; Станев 2012: 69-72, 86-113, 121-133. Вж. също Soustal 1991: 77, 78, 79, 80-84; Külzer 2008: 98-99, 100, 101, 104-109. Съществува мнение, според което византийците са могли да управляват Северна Тракия в периода 855/856–870 (до окончателното уреждане на българския църковен въпрос), което още с няколко години би удължило изпълняването от Хемус на гранична роля – Кънев 2011: 252-261.

²⁷ Доказателство за това е тяхната власт над тези територии в периода между 971–986/987 г., както и между 1000–1185/1186 г.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1981а: Ангелов, Д. Административно-военна уредба. – В: История на България в четиринадесет тома, т. II, Първа българска държава. Ред. Същият. София, 169-181.

Ангелов 1981б: Ангелов, Д. Образуване на българската народност. София.

Ангелов 1965: Ангелов, Д. Тракия и българо-византийските отношения до падането ѝ под турска власт. – Известия на Тракийския научен институт, 1965, № 1, 61-91.

Ангелов 1988: Ангелов, П. Българската средновековна дипломатия. София.

Андреев 1997: Андреев, Й. България, българите и съседите им през XII–XIV век. – История, 1997, № 5, 3–4, 15-24.

Атанасов 2001: Атанасов, Г. Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през Средновековието. – *Studia Balcanica*, 2001, No 23, 185-214.

Атанасов 2004: Атанасов, Г. Тервел. Хан на България и кесар на Византия. Силистра.

Борисов 2011: Борисов, Б. До тук стига България (Бележки по хронологията и развитието на селищната мрежа в Южна България по времето на Първото българско царство). – В: Оттука започва България. Материали от втората национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България“ – Шумен, 14–16.05.2010 г. Ред. И. Йорданов. Шумен, 231-251.

Вахтел 2010: Вахтел, А. Б. Балканите в световната история. Прев. В. Димитрова. София.

Венедиков 1998: Венедиков, Ив. Прабългарите и християнството. Стара Загора.

Владимиров 2005: Владимиров, Г. Дунавска България и Волжка България. Формиране и промяна на културните модели (VII–XI в.). София.

Войнов 1962: Войнов, М. Някои въпроси във връзка с образуването на българската държава и покръстването на българите. – Известия на Института за история, 1962, № 10, 279-309.

Гагова 2002: Гагова, К. Тракия през българското Средновековие. Историческа география. София.

Георгиев 2009: Георгиев, П. За произхода на северите. – В: „България, земя на блажени...“. In honorem Professoris Iordani Andreevi. Международна конференция в памет на проф. д.и.н. Йордан Андреев, Велико Търново, 29–31 октомври 2009 г. Ред. Ив. Лазаров. В. Търново, 155-180.

Гюзелев 1999: Гюзелев, В. Езическа България. – В: Божилов, Ив., В. Гюзелев. История на средновековна България VII–XIV век. София, 55-166.

Гюзелев 2007: Гюзелев, В. Кавханите и ичиргу боилите на българското ханство-царство (VII–XI в.). Пловдив.

Гюзелев 1969: Гюзелев, В. Княз Борис I. България през втората половина на IX век. София.

Гюзелев 2000: Гюзелев, В. Столиците на България – средновековните и днешната. София.

Данов 1971: Данов, Г. Д. Средна гора. Пътеводител. София, 1971.

Данчева-Василева 2004: Данчева-Василева, А. Град Сердика (Средец) в политическата история на България (809–1018 г.). – Исторически преглед, 2004, № 60, 3–4, 3-35.

Дечев 1925: Дечев, Д. Хемус и Родопи. Принос към старата география на България. – Годишник на Софийския университет. Историко-Филологически факултет, 1925, №21, 10, 1-36.

Димитров 1982: Димитров, Б. Първото българско царство и Южното Черноморие (Загора). – В: Средновековна България и Черноморието (Сборник доклади от научната конференция Варна – 1980). Съст. А. Кузев, ред. Т. Йорданов. Варна, 57-66.

Динев 1962: Динев, Л., Л. Мелнишки. Стара планина. София.

Дуйчев 1970: Дуйчев, Ив. Еще о славяно-болгарских древностях IX–го века. – In: Idem. Slavia Orthodoxa. Collected studies in the history of the Slavic Middle Ages. London, 75-93.

Златарски 1918: Златарски, В. Н. История на българската държава през средните векове, т. I, част I: Епоха на хуно-българското надмощие (679–852). София.

Каймакамова 2006: Каймакамова, М. Образуването на българската държава в българската средновековна историопис. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. Ред. М. Каймакамова и др. София, 59-87.

Коледаров 1982: Коледаров, П. Българската средновековна държава и Черноморският бряг. – В: Средновековна България и Черноморието (Сборник доклади от научната конференция Варна – 1980). Съст. А. Кузев, ред. Т. Йорданов. Варна, 19-38.

Коледаров 1980: Коледаров, П. За българо-византийската граница в Тракия по 30–годишния мир от 814–815 г. – В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70–годишнината на проф. И. Дуйчев. Ред. В. Гюзелев. София, 55-61.

Коледаров 1979: Коледаров, П. Политическа география на средновековната българска държава, т. I, От 681 до 1018 г. София.

Коледаров 1973: Коледаров, П. С. Първата българска държава в средновековната картография. – Векове, 1973, № 2, 1, 18-22.

Кузев 1980: Кузев, А. Български пристанища и корабоплаване през Първото българско царство. – Корабостроене и корабоплаване, 1980, № 19, 2, 32-34.

Кънев 2011: Кънев, Н. Към въпроса за българското и за византийското политико-териториално присъствие в Северна Тракия през IX в. (С оглед данните на сфрагистиката). – В: Оттука започва България. Материали от втората национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България“ – Шумен, 14–16.05.2010 година. Ред. И. Йорданов. Шумен, 252-261.

Лисицов 1995: Лисицов, С. Г. Ранновизантийската и българска средновековна укрепителна система в Източна Стара Планина (V–XIV в.) (от прохода Вратника до Ришкия проход). Машинопис на дисертация за присъждане на докторска степен, съхраняван в Централната Библиотека на БАН, № Дс. 44/96. София.

Маринов 1939: Маринов, В. Стара-Планина (Природна физиономия и културно-стопанска структура). – Родина, 1939, №2, 1, 121-143.

Матанов 2004: Матанов, Хр. Балкански хоризонти. История, общества, личности, т. I. София.

Митова-Джонова 1989: Митова-Джонова, Д. Общонародното и регионалното в културно-историческото развитие на Дунавската равнина. София.

Мишев 1989: Мишев, К. Южнобългарска провинция. – В: География на България в три тома, т. III, Физико-географско и социално-икономическо райониране. Ред. Същият. София.

Момчилов 1995: Момчилов, Д. В. Североизточна Тракия VII–X век. – Епохи, 1995, № 3, 2, 61-70.

Момчилов 2007: Момчилов, Д. В. Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия (по археологически данни). Варна.

Момчилов 2005: Момчилов, Д. В. Опит за демографска характеристика на Североизточна Тракия VII–X в. – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Ред. К. Попконстантинов, Б. Борисов, Р. Костова. Велико Търново, 305-309.

Момчилов 1999: Момчилов, Д. Пътна и селищна система между Източна Стара планина и „Еркесията“ IV–XIV в. (Върбишки, Ришки и Айтоски проход). Варна, 1999.

Мутафчиев 1987а: Мутафчиев, П. Балканът в нашата история. – В: Същият. Книга за българите. Ред. В. Гюзелев. София, 65-89.

Мутафчиев 1986: Мутафчиев, П. История на българския народ (681–1323). Ред. В. Гюзелев. София.

Мутафчиев 1987б: Мутафчиев, П. Териториални съдбини на българската държава. – В: Същият. Книга за българите. Ред. В. Гюзелев. София, 103-138.

Николов 2002: Николов, В., М. Йорданова. Планините в България. София, 2002.

Николов 2005: Николов, Г. Н. Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България (края на VII – началото на XI в.). София.

Оболенский 1998: Оболенский, Д. Византийское содружество наций. Шестъ византийски портрета. Перев. А. В. Горизонтова и др. Москва.

Овчаров 1982: Овчаров, Д. Български средновековни рисунки-графити. София.

Овчаров 1973: Овчаров, Д. Нови данни за корабоплаването в средновековна България. – Фар, 1973, 59-63.

Овчаров 2002: Овчаров, Д. Омортаг кана сюбиги от бога владетел на българите. София.

Овчаров 1981: Овчаров, Д. Раннесредновековные изображения кораблей (графити) из г. Плиска и Преслав. – Byzantinobulgarica, 1981, No 7, pp. 399-404.

Овчаров 1988: Овчаров, Н. Кораби от времето на цар Симеон. – Морски сговор, 1988, № 8, 18-20.

Павлов 2000: Павлов, Пл. Бунтари и авантюристи в средновековна България. В. Търново.

Павлов 1999: Павлов, Пл. Залезът на Първото българско царство (1015–1018). София.

Пенчев 1989: Пенчев, П., Х. Тишков, М. Данева, Д. Горунова. Старопланинска област. – В: География на България в три тома, т. III, Физико-географско и социално-икономическо райониране. Ред. К. Мишев. София.

Петров 1993: Петров, П. Охрана на морските граници на средновековна България. – Военноисторически сборник, 1993, № 63, 5, 5-17.

Пириватрић 1997: Пириватрић, С. Самуилова държава. Обим и характер. Београд.

Попов 1994: Попов, Р. Граница. – В: Българска митология. Енциклопедичен речник. Съст. А. Стойнев. София, 90-91.

Поповић 1986: Поповић, В. Куврат, Кубер и Аспарух. – Старинар, 1986, № 37, 103-126.

Порталски 1999: Порталски, А. Морето от Античността до днес – близко и чуждо на балканските народи. – В: Балканът и морето. Послания към времена и поколения. Ред. И. Коев. Благоевград, 24-29.

Примов 1981: Примов, Б. Укрепване и териториално разширение на българската държава през първата половина на IX в. – В: История на България в четиринадесет тома, т. II, Първа българска държава. Ред. Д. Ангелов. София, 130-161.

Рашев 1982а: Рашев, Р. Първото българско царство и морето. – В: Средновековна България и Черноморието (Сборник доклади от научната конференция Варна – 1980). Съст. А. Кузев, ред. Т. Йорданов. Варна, 47-56.

Рашев 1993: Рашев, Р. Поселищният живот в Северна Тракия през ранното Средновековие. – В: Северозиточна Тракия и Византия през IV–XIV век. Ред. Д. Овчаров. София–Сливен, 101-117.

Рашев 1982б: Рашев, Р. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.). Варна.

Станев 2012: Станев, К. Тракия през ранното Средновековие. Велико Търново.

Станчева 1980: Станчева, М. Средец. – В: София. Древна и млада. Сборник. Съст. В. Велков и др. София, 37-39.

Стоименов 1988: Стоименов, Д. Временна византийска военна администрация в българските земи (971–987/989). – Годишник на Софийския университет. Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, 1988, № 82, 2, 39-66.

Съботинов 2009: Съботинов, А. Епископията Котия – Котрагия в църковната структура на Ромейската империя (VIII–IX в.) и българите. – В: „България, земя на блажени...”. In honorem Professoris Iordani Andreevi. Международна конференция в памет на проф. д.и.н. Йордан Андреев, Велико Търново, 29–31 октомври 2009 г. Ред. Ив. Лазаров. В. Търново, 204-216.

Тишков 1989: Тишков Х., Ц. Михайлов, Л. Зяпков, Д. Горунова. Предбалканска област. – В: География на България в три тома, т. III, Физико-географско и социално-икономическо райониране. Ред. К. Мишев. София.

Тъпкова-Заимова 1976: Тъпкова-Заимова, В. Долни Дунав – гранична зона на византийския запад. Към историята на северните и североизточните български земи, края на X–XII в. София.

Тъпкова-Заимова 1958: Тъпкова-Заимова, В. Към въпроса за военните пътища през Първото българско царство. – Исторически преглед, 1958, № 14, 1, 58-73.

Харбова 1981: Харбова, М. А. Отбранителните съоръжения в българското средновековие. София.

Цанкова-Петкова 1960: Цанкова-Петкова, Г. О територии болгарского государства в VII–IX вв. – Византийский временник, 1960, No 17, 124-143.

Чолова 1979: Чолова, Ц. Данни за българския външнотърговски обмен и корабоплаване в Шестоднева на Йоан Екзарх. – Векове, 1979, № 8, 4, 62-65.

Шкорпил 1930: Шкорпил, К. Стратегически постройки в черноморската област на Балканския полуостров. – Byzantinoslavica, 1930, № 2, 197-230.

Шкорпил 1940: Шкорпил, К. Укрепления на първата българска държава в северна Добруджа край Дунава и Черноморския бряг. – Известия на Българското историческо дружество, 1940, 16/18, 525-535.

Bartl 1977: Bartl, P. Balkanpässe. – In: *Lexikon des Mittelalters*, Bd. I. München–Zürich, S. 1381.

Beševliev 1981: Beševliev, V. Die Protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte. Amsterdam.

Braudel 2004: Braudel, F. Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski w epoce Filipa II, t. I. Przeł. T. Mrówczyński, M. Ochab. Warszawa.

Browning 1991: Browning, R. Bulgaria. – In: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. I. Ed. A. P. Kazhdan. New York–Oxford, 332-334.

Brzostkowska 1982: Brzostkowska, A., J. Leśny. Zygos. – In: *Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, t. VII, Y–Ž i Suplementy. Ed. G. Labuda, Z. Stieber. Wrocław, s. 200-201.

Burchard 1980: Burchard, P. Bułgaria. Warszawa.

Cankova-Petkova 1963: Cankova-Petkova, G. Bulgarians and Byzantium during the First Decades after the Foundation of the Bulgarian State. – *Byzantinoslavica*, 1963, No 24, 1, pp. 41-53.

Charanis 1961: Charanis, P. The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire. – *Comparative Studies in Society and History*, 1961, No 3, 2, pp. 140-154.

Curta 2011: Curta, F. Linear Frontiers in the 9th Century: Bulgaria and Wessex. – *Quaestiones Mediae Aevi Novae*, 2011, No 16, pp. 15-32.

Cvijić 1918: Cvijić, J. La Péninsule Balkanique. Géographie humaine. Paris.

Czepe 1969: Czepe, Z., J. Flis, R. Mochnecki. Geografia fizyczna świata. Warszawa.

Ditten 1992: Ditten, H. Umsiedlungen von Slawen aus Bulgarien nach Kleinasien einer – und von Armeniern Syrern nach Thrakien andererseits zur Zeit des byzantinischen Kaisers Konstantin V. (Mitte des 8. Jhs). – B: *Bulgaria Pontica Mediae Aevi*. Ред. В. Гюзелев, т. III. София, S. 25-42.

Ditten 1993: Ditten, H. Ethnische Verschiebungen zwischen der Balkanhalbinsel und Kleinasien vom Ende des 6. bis zur Zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts. Berlin.

Dujčev 1977: Dujčev, I., R. Werner. Balkan. – In: *Lexikon des Mittelalters*, vol. I. München–Zürich, S. 1380-1381.

Fiedler 2008: Fiedler, U. Bulgars in the Lower Danube Region. A Survey of the Archaeological Evidence and of the State of Current Research. – In: *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*. Ed. F. Curta, R. Kovalev. Leiden–Boston, 152-236.

Fine 1983: Fine, J. V. A. The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth Century to the Late Twelfth Century. Ann Arbor.

Gagova 1986: Gagova, K. Bulgarian – Byzantine Border in Thrace from the 7th to the 10th Century (Bulgaria to the South of Haemus). – *Bulgarian Historical Review*, 1986, No 14, 1, pp. 66-77.

von Geisau 1967: von Geisau, H., Ch. Danoff. Haimos. – In: *Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike*. Ed. K. Ziegler, Bd. II. Stuttgart, S. 919-920.

Haemus: Haemus. – In: *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Ed. U. Pauly, Bd. III. Stuttgart, 1844, S. 1047-1048.

Haimos: Haimos. – In: *Der Neue Pauly Encyclopädie der Antike*. Ed. H. Canik, H. Schneider, Bd. V, Gru–Ing. Stuttgart–Weimar, 1998, S. 81–82.

Haldon 1990: Haldon, J. F. *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture.* Cambridge.

Hilczler-Kurnatowska 1988: Hilczler-Kurnatowska, Z. *Słowianie Południowi. Geografia, osadnictwo, podziały terytorialne.* – In: *Mały słownik kultury dawnych Słowian.* Ed. L. Leciejewicz. Warszawa, s. 491-505.

Inalcık 1960: Inalcık, H. *Balkan.* – In: *The Encyclopaedia of Islam. New Edition.* Ed. H. A. R. Gibb, et al., vol. I, A–B. Leiden–London, pp. 998-1000.

Jordanov 1989: Jordanov, K. *North-Eastern Thrace – a Contact Zone in South-Eastern Europe.* – *Études Balkaniques*, 1989, No 25, 2, pp. 103-108.

Kanitz 1882: Kanitz, F. *Donau-Bulgarien und der Balkan: Historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860–1879*, vol. I–II. Leipzig.

Kazhdan 1991: Kazhdan, A. P. *Balkans.* – In: *The Oxford Dictionary of Byzantium.* Ed. idem, vol. I. New York–Oxford.

Koledarov 1973: Koledarov, P. S. *Traditions of Antiquity and the Middle Ages in the Regional Nomenclature in the Modern Map of the Balkans.* – *Byzantinobulgarica*, 1973, No 4, pp. 145-174.

Kowalczyk 1987: Kowalczyk, E. *Systemy obronne wałów podłużnych we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich.* Wrocław.

Külzer 2008: Külzer, A. *Ostthrakien (Eurōpē), Tabula Imperii Byzantini*, vol. XII. Wien.

Lampe 2006: Lampe, J. R. *Balkans into Southeastern Europe. A Century of War and Transition.* Houndmills.

Lehr-Splawiński 1961: Lehr-Splawiński, T., H. Kappesowa, W. Swoboda. *Balkany.* – In: *Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII.* Ed. W. Kowalenko, et al., t. I, A–E. Wrocław, 1961, s. 71-72.

Lilie 1977: Lilie, R.-J. “Thrakien“ und “Thrakesion“. – *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 1977, No 26, S. 7-47.

Maruszczak 1971: Maruszczak, H. *Bulgaria.* Warszawa.

Moczulski 1999: Moczulski, L. *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni.* Warszawa.

Natural Regions: *The Natural Regions of the Balkan Peninsula (after Cvijić).* – *Geographical Review*, 1920, No 9, 3, pp. 199-204.

Nikolov 2001: Nikolov, G. N. *The Bulgarian Aristocracy in the War against the Byzantine Empire (971–1019).* – In: *Byzantium and East Central Europe.* Ed. M. Salamon, P. Stephenson. Cracow, 141-158.

Oberhammer 1912: Oberhammer, E. *Haimos.* – In: *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft.* Ed. W. Kroll, Bd. VII/2. Stuttgart, S. 2221-2226.

Rek 1983: Rek, S. *Powstanie zachodniobułgarskiego państwa Komitopułow.* – *Przełęcz Historyczny*, 1983, No 74, 2, s. 237-254.

Schramm 1981: Schramm, G. *Eroberer und Eingesessene. Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr.* Stuttgart.

Schreiner 1993: Schreiner, P. *Il ruolo di Bisanzio nella trasmissione della cultura libraria ai popoli dell’Oriente europeo. Problem dell’alfabeto e la traduzione di libri.* – *Rivista di bizantinistica*, 1993, No 3, p. 355-371.

Shepard 1995a: Shepard, J. A Marriage Too Far? Maria Lekapena and Peter of Bulgaria. – In: *The Empress Theophano. Byzantium and the West at the Turn of the First Millennium*. Ed. A. Davids. Cambridge, pp. 121-149.

Shepard 1995b: Shepard, J. Slavs and Bulgars. – In: *The New Cambridge Medieval History*. Ed. R. McKitterick, vol. II: c. 700 – c. 900. Cambridge, pp. 228–248.

Shepard 1989: Shepard, J. Symeon of Bulgaria – Peacemaker. – *Godišnik na Sofijskija Universitet. Naučen Centăr za Slavjano-vizantijski proučvanija „Ivan Dujčev”*, 1989, No 83, 3, pp. 9-48.

Sophoulis 2012: Sophoulis, P. *Byzantium and Bulgaria, 775–831*. Leiden–Boston.

Soustal 1991: Soustal, P. *Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos), Tabula Imperii Byzantini*, vol. VI. Wien.

Squatriti 2005: Squatriti, P. Moving Earth and Making Difference: Dikes and Frontiers in Early Medieval Bulgaria. – In: *Borders, Barriers and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*. Ed. F. Curta. Turnhout, 59-90.

Strässle 2006: Strässle, P. M. *Krieg und Kriegführung in Byzanz. Die Kriege Kaiser Basileos' II. gegen die Bulgaren (976–1019)*. Köln–Weimar–Wien.

Swoboda 1964a: Swoboda, W. Haemus. – In: *Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, t. II, F–K. Ed. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Splawiński. Wrocław, s. 182.

Swoboda 1964b: Swoboda, W. Kuber. – In: *Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, t. II, F–K. Ed. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Splawiński. Wrocław, s. 554–555.

Swoboda 1977: Swoboda, W. Tracja. – In: *Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, t. VI, T–W. Ed. G. Labuda, Z. Stieber. Wrocław, s. 119-123.

Swoboda 1961: Swoboda W., W. Molè. Bułgaria. – In: *Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, t. I, A–E. Ed. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Splawiński. Wrocław, 191-199.

Natural Regions: *The Natural Regions of the Balkan Peninsula (after Cvijić)*. – *Geographical Review*, 1920, No 9, 3.

Ziemann 2007: Ziemann, D. *Vom Wandervolk zur Grossmacht. Die Entstehung Bulgariens im frühen Mittelalter (7.–9. Jahrhundert)*. Köln–Weimar–Wien.

Koder 2005: Koder, J. Το Βυζάντιο ως χώρος. Εισαγωγή στην Ιστορική Γεωγραφία της Ανατολικής Μεσογείου στη Βυζαντινή Εποχή, μετάφραση Δ. Χ. Σταθακόπουλος. Θεσσαλονίκη.

Κυριαζόπουλος 2000: Κυριαζόπουλος, Χ. Α. Η Θράκη κατά τους 10^ο–12^ο αιώνες. Συμβολή στη μελέτη της πολιτικής, διοικητικής και εκκλησιαστικής της εξέλιξης. Θεσσαλονίκη.

Κυριάκης 1993: Κυριάκης, Ε. Κ. Βυζάντιο και Βούλγαροι (7ος–10ος αι.). Συμβολή στην εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου. Αθήνα.